

О.В. Сиротюк,
*аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету,
м. Одеса, Україна
Керівник: доктор юридичних наук,
професор Н.А. Орловська*

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАОХОЧЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: АНАЛІЗ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІЙ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Ювенальна юстиція, незважаючи на тривалу фахову дискусію та неоднозначне сприйняття у суспільстві, хоча й у недосконалій формі вже існує в державі [1]. Одним із невід'ємних елементів системи ювенальної юстиції є її кримінально-правова складова (матеріальне підгрунття кримінального процесуального поведіння з дитиною, яка вступила у конфлікт із кримінальним законом), що представлена не лише особливостями покарання неповнолітніх, а й примусовими заходами виховного характеру.

Останній аспект, з огляду на міжнародно-правові стандарти визначення кримінально-правового статусу неповнолітнього, є принциповим: у п.«а» ч.2 ст.2 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), неповнолітні визначаються як особи, які в рамках існуючої правової системи можуть бути притягнуті за правопорушення до відповідальності в такій формі, що відрізняється від форми відповідальності, застосованої до дорослих осіб [2]. У КК України такою специфічною формою реалізації кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх є саме примусові заходи виховного характеру.

Кримінально-правове заохочення щодо неповнолітніх як спосіб кримінально-правового регулювання опосередковується у звільненні неповнолітніх від кримінальної відповідальності та від покарання, звільненні від відбування покарання з випробуванням, умовно-достроковому звільненні від відбування покарання. У всіх цих інститутах усунення або зменшення кримінально-правових обмежень, так чи інакше, пов'язане з позитивними вимогами до посткримінальної поведінки неповнолітнього/його поведінкою під час відбування покарання. При цьому на неповнолітніх розповсюджується й загальний порядок регламентації заохочення (наприклад, вони можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності за загальними підставами, а звільнення від відбування покарання з випробуванням щодо них регламентується ст.ст.75–78 КК України з певними уточненнями, передбаченими ч.ч.2–4 ст.104 КК України). Однак саме розділ XV Загальної частини КК України містить ті специфічні нормативні приписи, які формують кримінально-правовий ювенальний статус та, відповідно, ці приписи можуть бути розглянуті в контексті функцій ювенальної юстиції.

Організаційні та функціональні засади ювенальної юстиції у загальному вигляді окреслені у п.3 ст.40 Конвенції про права дитини [3]: держави-учасники прагнуть сприяти встановленню законів, процедур, органів та установ, що мають безпосередній стосунок до дітей, які порушили кримінальне законодавство, обвинувачуються або визнаються винними у його порушенні.

У сучасне розуміння ювенальної юстиції включають юридичну та соціальну складові. Юридична складова містить правові акти, що регламентують діяльність суб'єктів поведіння з дітьми, які вступили у конфлікт із кримінальним законом, та спрямовані на захист прав цих дітей. Соціальна складова акцентує увагу на призначенні та змісті ювенальної юстиції. В цьому плані ювенальну юстицію можна визначити як комплексну систему, яка включає судові та правоохоронні органи, соціальні служби, інститути громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на забезпечення захисту суспільства від кримінально протиправних діянь дітей та за участю дітей, поведіння з такими дітьми відповідно до їх специфічних потреб та їх всебічний захист, а також реадaptaцію дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації.

Як зазначає Н. М. Крестовська, специфіка ювенальної юстиції виявляє себе у функціях (ролях, призначеннях ювенальної юстиції у загальній системі запобігання злочинності). Зокрема, авторкою наголошується на тому, що крім звичних для традиційного судочинства охоронно-каральних функцій ювенальна юстиція повинна мати такі спеціальні функції [4, с. 98–99]:

- реститутивну. Правосуддя у справах неповнолітніх має бути не каральним, а, перш за все, таким, що відновлює порушені права та свободи потерпілого від злочину. Нерідкою також є ситуація, коли неповнолітній правопорушник сам є жертвою недбалого ставлення та жорстокого поводження з боку дорослих. Саме тому поступово складається концепція комплексної (змішаної) юрисдикції ювенального суду, якому мають бути підсудними всі справи, де потерпілою особою є дитина;

- реабілітаційна. Ця реабілітація стосується і дитини, яка стала жертвою жорстокого поводження або недбалого піклування, і дитини-правопорушника, яка має бути ресоціалізована;

- пацифікаційна (примирна). Програми примирення (медіація, сімейні конференції, кола правосуддя) можуть успішно застосовуватися в системі кримінального правосуддя щодо неповнолітніх.

З огляду на зазначене, звернемо увагу на звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. На відміну від дорослих осіб, звільняючи неповнолітнього від кримінальної відповідальності чи від покарання, законодавець передбачає застосування до нього примусових заходів особливого роду. В цьому сенсі слід погодитися з правовою позицією Верховного Суду України, яка представлена у п. 2 постанови Пленуму «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р.: за наслідками більш сприятливими для забезпечення інтересів неповнолітніх є варіанти звільнення від кримінальної відповідальності на підставі положень ст.ст. 45–49 КК України [5].

У ч.2 ст.105 КК України наведений перелік примусових заходів виховного характеру. Поряд із цим у ч.4 ст.105 КК України йдеться про те, що суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом. У даному плані слід погодитися з Н.А.Орловською у тому, що є сенс визнати цей припис повноправним примусовим заходом виховного характеру [6, с. 224–225].

Загалом серед примусових заходів виховного характеру немає жодного, який би знаходився у площині реалізації всіх функцій ювенальної юстиції.

З певною долею умовності можна говорити про те, що покладення на неповнолітнього, який досяг 15 років і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків (п.4 ч.2 ст.105 КК України), може виконувати реститутивну функцію. Однак про примирення не йдеться, адже законодавець не вимушує неповнолітнього прикласти зусиль щодо знаходження спільної мови з потерпілим, отримання від нього вибачення тощо. Реабілітаційна функція також не реалізується.

Навряд чи застереження та обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього (п.п.1, 2 ч.2 ст.105 КК України) можна розглядати як повноцінні заходи реабілітації, тим більше, що в судовій практиці вони майже не застосовуються. Жодних інших специфічних функцій ювенальної юстиції ці заходи не спроможні виконувати.

Щодо передачі неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання (п.3 ч.2 ст.105 КК України), на перший погляд, можна говорити про намагання законодавця активізувати механізм позитивної соціалізації дитини. Однак, виходячи з кримінологічних досліджень, до злочинних проявів неповнолітніх у більшості випадків призводить дисфункція родини, навчального та трудового колективів. Тому сподівання на належну реалізацію реабілітаційної функції ювенальної юстиції є перевищеними. Можна було б говорити про більший реабілітаційний потенціал призначення неповнолітньому вихователя, але цей інститут належним чином не працює. Інші специфічні функції при цьому не реалізуються.

Щодо направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років (п.5 ч.2 ст.105 КК України), як зазначає Н. А. Орловська, слід відверто ставити питання про те, що цей захід є завуальованим позбавленням волі [6, с. 288]. Відповідно, дитина може потребувати реабілітації після застосування цього заходу. При цьому ані реститутивної, ані примирної функцій ювенальної юстиції не реалізується.

Щодо звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням, то на підставі ч.2 ст.75 КК України суд приймає рішення про таке звільнення у випадку затвердження угоди про примирення. У цьому плані можна говорити про реститутивну та примирну функції, адже угода про примирення, яка укладається між винним та потерпілим, містить положення про відшкодування шкоди, спричиненої злочинном. Виходячи з тих обов'язків, які можуть бути покладені на неповнолітнього при звільненні його від відбування покарання з випробуванням, на реалізацію примирної функції спрямований й припис п.1 ч.1 ст.76 КК України – попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого. Певною мірою на реалізацію реабілітаційної функції спрямовано положення п.5 ч.1 ст.76 – пройти курс лікування від алкого-

лізму, наркоманії або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Однак якщо неповнолітній не підлягає такому лікуванню, то інших засобів реабілітації законом не передбачено. Згідно ч.4 ст.104 КК України у разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання, обов'язок щодо нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи. В цьому плані можна побачити натяк на реабілітацію неповнолітнього (через нагляд та виховання), але на практиці цей припис майже не застосовується.

Таким чином, слід дійти висновку, що кримінально-правове заохочення, яке є специфічним щодо неповнолітніх, на сьогодні не може вважатися заохоченням як таким. Лише порівняно з покаранням можна говорити про «заохочувальність» примусових заходів виховного характеру. Поряд із цим цей інститут та звільнення від відбування покарання з випробуванням не сприяють реалізації специфічних функцій ювенальної юстиції.

Відповідно, в Україні склалася парадоксальна ситуація: система поводження з неповнолітніми правопорушниками містить протиріччя у власному матеріальному підґрунті – інститутах, які утворюють кримінально-правовий ювенальний статус. Тому сьогодні вимагається приведення системи ювенальної юстиції у відповідність до потреб підростаючого покоління і всього українського суспільства та до міжнародних зобов'язань держави у сфері захисту прав дитини [1]. Але це не є можливим без, у тому числі, належної регламентації заохочувальних засобів кримінально-правового впливу на неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крестовська Н. Міфи про ювенальну юстицію / Н.Крестовська // Віче. – 2010. - №15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2126>
2. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються правосуддя щодо неповнолітніх, від 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
3. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
4. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Крестовська Н. М.; ОНЮА. – О., 2008. – 470 с.
5. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму Верховного Суду України. – № 2. – 15.05.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06>.
6. Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Орловська Н. А.; НУ «ОЮА». – О., 2012. – 432 с.

Я.О. Тицька,

кандидат юридичних наук,

Інститут національного та міжнародного права

Міжнародного гуманітарного університету,

м. Одеса, Україна

ФАКТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ОСВІТНІХ ПРАВОВІДНОСИН

Необхідною підставою для виникнення освітніх правовідносин є юридичний факт – конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин. У різних нормах права, а точніше – у їх гіпотезах, держава визначає вид тих життєвих умов, обставин і фактів, які визнаються значущими в юридичних відносинах і які в обов'язковому порядку тягнуть за собою юридичні наслідки [1]. Такі життєві обставини, умови і факти у правовій теорії і практиці називають юридичними фактами. У широкому розумінні, юридичні факти – це такі обставини, з якими право пов'язує настання певних юридичних наслідків.

У сучасному інформаційному світі людина з моменту свого народження і упродовж усього життя включається в систему освітніх правовідносин, набуваючи певного статусу і водночас конк-